

Elbeszélő művészet és morális szemlélet Mikes Kelemen Törökországi leveleiben II.

A remény és a reménytelenség közti állandó ingadozás – a levelek tanúsága szerint – alapvető jellemzője Mikes érzelmi és morális állapotának.¹ A reménytelenséggel szemben belső

¹ A dolgozat a következő tanulmány második részének továbbfejlesztett változata: Gábor Tüskés: *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei*, in Volker Kapp, Dorothea Scholl, in Verbindung mit Georg Braungart und Bernd Engler (hrsg.): *Literatur und Moral*, Berlin, Duncker & Humblot, 2011 (Schriften zur Literaturwissenschaft, Bd. 34), 291–324. Az itt hivatkozott szakirodalmat a továbbiakban nem idézem, s csak a tanulmány megjelenése óta napvilágot látott újabb munkákra utalok. A dolgozat I. része terjedelmi ok miatt az Egyed Emese születésnapjára készülő kötetben lát napvilágot. A *Törökországi levelek* szövegét a kritikai kiadás alapján idézem: *Mikes Kelemen Összes Művei, I, Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. rend. Hopp Lajos, Bp., Akadémiai, 1966. A mű angol fordítása: *Kelemen Mikes: Letters from Turkey*, translated from the Hungarian and with an Introduction by Bernard Adams, Budapest, Corvina, 2016. A 2010-ig megjelent Mikes szakirodalomhoz l. *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*. Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya / *Kelemen Mikes Auswahlbibliographie*. Unter Verwendung der Materialsammlung Lajos Hopps zusammengestellt von Zsuzsanna Kun und Ibolya Maczák, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Linceum Kiadó, 2011. A 2011-ben rendezett nemzetközi Mikes-konferencia kötetei: Tüskés Gábor (szerk.), Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka (mts.): *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, Budapest, Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28); Gábor Tüskés (hrsg./ed./éd.), Bernard Adams, Thierry Fouilleul, Klaus Haberkamm (unter Mitarbeit von / in collaboration with / en coopération avec): *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et inter-*

harmónián alapuló létformát alakított ki, s a kényszerű feltevések között is érvényes erkölcsi személetet hozott létre. A morál fő tényezői nála a janzenista és racionális elemeket ötvöző hit az isteni gondviselésben; a nyugalomról mint az élet egyik alapértékéről alkotott felfogás; az elképzelés a harmonikusan megszerkesztett világrendről; a társadalmilag hasznos tevékenységről vallott elvek és az írói hivatás következetes vállalása.

Mikes gondolkodásában szorosan összekapcsolódik egymással a szakrális és a profán dimenzió. Világképét Rákóczi aszketikus-rigorózus, misztikára hajlamos nézeteivel szemben az életöröm dominálja.² Helyenként leplezetlenül epikureista benyomást kelt, s vallásosság és életöröm jól megférnek egymással nála. A halál gondolatával nem szívesen foglalkozik, sőt tréfálkozik:

most pedig éppen nem szeretnék meg halni, hát hogy ölelném meg édes néném kédet. A holt ember pedig olyan izetlen, kedvetlen, hogy még a feleségit sem öleli meg. (17. lev., 27.)

Kezdetből fogva határozott véleménye van az emberi életéről, a társadalomról és a száműzetés eseményeiről. Keresztény világnézete és erkölcsi értékrendje biztosítja az elbeszélő én³ folyamatosságát, egységét és szempontjainak gazdagságát. Világképét és erkölcsi nézeteit alapvetően meghatározta személyes hitből fakadó, toleráns, racionális vallásossága, az elhagyni kényszerült ország és nép iránti felelősséggel

culturalité en exil: L'œuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes, Bern – Berlin – Bruxelles et al., Peter Lang, 2012. Vö. továbbá: <http://mikesszotar.iti.mta.hu/>

² Dieter Breuer: Frömmigkeiten im Exil: Religiöse Sinnsuche in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes, in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, 85–96.

³ Vö. Gábor Tüskés: L'art narratif et la construction identitaire dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes, in François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline Le Mao (sous la direction de): *La Correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, Paris, H. Champion, 2013, 49–67.

párosult tevékeny hazaszeretete, ragaszkodása a száműzött fejedelemhez, egy emberségesebb politika igénye, valamint a vallási, a nemesi és a polgári erényfelfogások közti feszültség. Az emberi gyarlóságokról, bűnökről gyakran személyes indulatból fakadó éleslátással, ugyanakkor mély rezignációval, megértéssel és bölcsességgel ír. Társadalomszemléletét jellemzi a rendi keretek között megfogalmazott, köznemesi reformigények és a polgárosulással érintkező, előremutató törekvések összekapcsolódása, a vallásban gyökerező morális ítélet és a világi tapasztalaton alapuló, józan valóság szemlélet keveredése.

Elevenen ábrázolja az eredendő bűn gondolatát (vö. pl. 15. lev.); az isteni kegyelem szerinte feltétele minden jó cselekedetnek (vö. 54. lev.). A janzenizmus és a mohamedán környezet hatására szilárdan hisz az isteni gondviselésben (providentia) és az eleve elrendelésben (predestinatio), s ez a hit egy sajátos vallásos fatalizmus formájában jelentkezik. Teológiai, morálteológiai és felekezeti kérdésekkel azonban nem foglalkozik, s a vallási témák kapcsán gyakran tesz tréfás megjegyzést vagy ad elő humoros történetet. Így például följegyzi, hogy amikor Rákóczi egy alkalommal a szentáldozás közbeni buzgóságra intette környezetét, Forgách tábornok nevetésre fakadt, és kijelentette:

neki lebetetlen, hogy holmi nevetéses dolgok ne jussanak eszében, mert a minap communicálni akarván, a mikor a pap hozzája közelit, az a gondolat jöt az esziben, hogy mi jó volna a papon lévő Casula czafragnak.

Mikes hozzáfűzi:

ilyen nevetéses gondolatink nekünk is elég vagyon, a gondolat úgy lesz en rosza, hogy ha annak helyt adunk. (31. lev., 45.)

Pontosan látja a nevetés, a humor jelentőségét, megtartó erejét. A nevetés elengedhetetlen részét alkotja szerzői magatartásának és gáláns esztétikájának. Zolnai Béla nem alaptalanul nevezte „nevető filozófus”-nak Mikest:

*Jobban szeretem fél óráig susival nevetni, mint arrol [ti. a temp-
lomos lovagokról] tiz óráig irni. (71. lev., 125.)*

Ugyanitt említhető a ramazan eredetéről szóló tréfás legenda (190. lev.). A középkori Pilátus-aktából származó, Krisztus varratlan köntöséről előadott legenda kapcsán megjegyzi:

eztet ugy hidgye kéd, amint tettzik. (95. lev., 174.)

Az ironikus vagy mulatságos formában előadott jámborság- és egyházkritikai megjegyzések mögött rendszerint komoly társadalmi, gazdasági, erkölcsi és művelődési szempontok állnak. Így például a klérus kapzsisága ellen védi a szegényeket a Korach lázadása bibliai szövegéhez fűzött, Voltaire által is felhasznált agádának az eredetivel ellentétes tendenciájú feldolgozásában.⁴ (90. lev., 163.) Ugyanebben a levélben ironikusan bírálja a görögkeleti papok műveletlenségét, pénzhéségét. Az iszákos moldvai papokat így mutatja be:

*ha a korcsomára volna kedvem el menni, ót eleget beszélget-
betnék az oláh papokkal, mert itt a korcsomákon minden bordo
mellett vagyon leg aláb tiz pap, és aztot ugy veszik körül, va-
lamint egy halotat. (150. lev., 242.)*

A 146. levél anekdotikus elbeszélésében szökött német muskétások különleges furfanggal szereznek bort az együgyű görögkeleti paptól.

A mohamedán hitről, szertartásokról, vallási szervezetről és túlvilághitről ugyanolyan szatirikus-szkeptikus hangnemben ír, mint a felvilágosodás szerzői a római klérusról.⁵ Történeti-kritikai látásmódját mutatja, hogy a 17. század végi francia szerzőkhöz, szótárírókhoz hasonlóan egyaránt fel-

⁴ Fröhlich Ida: *Aron és az özvegy juha*. A 90. levél agádájának forrásához, in *Író a száműzetésben*, 81–87.

⁵ Vö. Bernard Adams: *Mikes and the Turks*, in Gábor Ittész, András Kiséry (szerk. / eds.): *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Elaborate Trifles. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday*, Piliscsaba, PPKE, 2002 (Pázmány Papers in English and American Studies, 2), 428–434.

figyel a keresztény szokások muzulmán átvételére és a pogány szokások fennmaradására a keresztény egyházi szertartásokban. Többször hangsúlyozza a különböző népek szokásainak és erkölcsének különbségét, viszonylagosságát. A 104. levelet például a következő tréfás történettel zárja:

éppen most jut eszemben, hogy egy néhány iffiu képiroknak ajándékot tettek fel, hogy a nyerje el, amellyik közüllök leg szeb képet ír. Az egyike leg szebet irt, annak is kellett volna az ajándékot elnyerni a ki is a Kristus utolso vacsoráját le irván szerencsétlenségire meg találta igen szépen spékelní a husvétí barányt, mely az apostolok elöt volt, a sidok pedig nem ették meg a szalonát; és így másnak adták az ajándékot. (104. lev., 193–194.)

A racionális történetkritikai látásmód erőteljesen érvényesül a kereszties hadjáratok történetének sűrített előadásában. Az ebből levont erkölcsi következtetés ellentétes a hagyományos egyháztörténeti szemlélettel, s lényegében a korai felvilágosodás francia történetírásának, elsősorban Louis Maimbourg, továbbá Moréri és Bayle értékelését követi:

és akik erről irnak, nyilván fel teszik, hogy a kereszties hadnál el fajultab had nem lehetet, mindenben, és nem kel csudálni ha az Isten egyszersem áldotta meg a kereszties hadat; és ha más fél száz vagy két száz esztendő alatt; leg kisebb hasznot nem vittének végben, addig hány száz ezer ember hala meg a szent földön. (80. lev., 147.)

Mikes gondolkodásának egyik fő tényezője a természetes ész, a józan okosság, a *raison*. Felismerte a hagyományos iskolai filozófia elavultságát és egy új eszmei tájékozódás szükségességét. Az okosság különösen fontos érték számára, amely a jövőre nézve szerinte jobb tanácsadó a szívnél, feltétele az önismeretnek, épsége meghatározza a test állapotát:

mert a bizonyos, hogy az okosság job tanácsot ád nekünk mint a szívünk, mert a szív csak a jelen valot subajttya, az okosság pedig az jövendöröl is gondolkodik. (75. lev., 135.) Ha az

elme nem vidám és nem csendes, a test is aboz alkalmaztattya magát, ettől vagyon, hogy sokakat látunk olyanokat, a kiknek külső képen jól vagyon állapott yok, de még is kedvetlenek, mert az elméjeknek vagyon valamely bajok. Ellenben pedig látunk olyanokat, akik ha szükölködnek is ha jó renden nincsen is dolgok, de az elméjék helyben lévén mindenkor vidámok, és jó kedvűek. Sokal nagyobb tehát az elme nyughatatlansága, a testi fáradságnál, és hogy egy óráig valo bu, és törödés, sokal nehezebb, az egy napi kapálásnál. (46. lev., 77.) Az okoságnak világánál üsmérhettyük meg jó, vagy rossz természetünket; (99. lev., 187.)

Az utolsó mondat része annak a dialógusnak, amit Mikes Mme de Gomeztól fordított és illesztett a levélbe.⁶ A dialógus a korabeli moralisztika egyik központi kérdése, az önszeretet körül forog. A kommentárban Mikes félig tréfásan szembeállítja egymással a görög asszonyok kevély önszeretetét az erdélyi lányok, asszonyok mások és önmaguk felé azonos mértékűnek vélt szeretetével.

Mint már utaltam rá, Mikes gondolkodásának egyik központi tényezője a hit az isteni gondviselésben. Ez a hit azonban – különösen a száműzetés első éveiben – nem volt problémamentes. Csak nehezen nyugodott bele a hazatérést lehetetlenné tevő isteni döntésbe, s felismerte, hogy az isteni igazságosság érvényesülése nem mindig átlátható az ember számára. Belső vívódása során többször hangsúlyozza az ember kiszolgáltatottságát a gondviselésnek. A 7. levélben például a fazék és a fazekas bibliai metaforáját használja erre:

⁶ Bányász Melinda: *Törökországi levelek, Mulatságos napok – Mikes Kelemen prózaíró technikája a fordítások révén*. Doktori értekezés, Kolozsvár, 2013; Szilágyi Márton: *A keretes elbeszélés poétikai lehetőségei a 18. századi magyar prózában*. Mikes Kelemen: *Mulatságos napok*, Faludi Ferenc: *Téli éjszakák*, in Lengyel Réka (főszerk.), Csörsz Rumén István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lénárt Orsolya (szerk.): *Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, Budapest, reciti, 2015, 232–238.

édes néném, a fazakas akarattyán kel járni a fazéknak, és azt nem mondbattya a fazakasnak, miért küldöttél engem drinápolyban, jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kavét ivo fíncsája a császárnak, (7. lev., 16–17.)

Míg azonban a bibliában és a korabeli szerzőknél rendszert az isteni hatalom kiemelését szolgálja a motívum, Mikes az ember tehetetlenségét, saját elégedetlenségét érzékelteti vele. A metafora, melyre később is visszatér, egyben jelzi az isteni segítség elmaradása miatt keletkezett, elfojtott érzelmi feszültségét. A 12. levélben egy másik, ugyancsak bibliai kép átalakításával fejezi ki ugyanezt az eszmét:

leheté mást kívánni, hanem csak azt, ami az Istennek tetszik, és az ő rendelése után el járnunk és azon nem sétálni kel, hanem futni, mert az Isten azt szereti, hogy fussunk az ő akarattyán. Ne csak jó kedvel, hanem örömmel, (12. lev., 21.)

A 13., 14. és 15. levélben ismételten felbukkan ez a kép, majd a 44. levélben Mikes, már rezignáltan, újból Istenre hagyatkozik:

de már ebben benne vagyunk, uszni kel amint lebet, és mindennek felet bizzunk az úrban, mert el nem hágy bennünket, így kel a keresztnek uttyán járni a bujdoso magyaroknak, a bujdosásban is bujdosni kel, hogy valamiben hasonlok lehessenek az Istennek bujdoso fiához. (44. lev., 74.)

Az 51. levélben eljut a felismeréshez, hogy ellentmondás van a bibliai tanítás és a gyakorlati tapasztalat között. A deisták gondviselést tagadó hasonlatát az óráról és az órásmesterről csupán azért idézi fel, hogy cáfolja az ebben kifejezett álláspontot, majd így folytatja:

ha azt más képpen hinnök, azt is kellene tartanunk, hogy nincsen más világ, és hogy csak a nagy urakért, a gazdagokért teremtetett ez a világ. Az alacson rendüiek, és a szegények, csak azokért vannak evilágon, valamint a vizben, az apro halak a nagyokért, és valamint az oktalan állatok a terb vonásért, (51. lev., 83.)

A társadalomfilozófiai fejtegetésre kihegyezett gondolatmenetben Mikes egyrészt igaznak fogadja el a hittételt az azonos módon érvényesülő isteni gondviselésről. Másrészt racionális módon felismeri a társadalmi egyenlőtlenséget, s hogy az emberek sorsa ezen a világon nem egyforma; a két tétel közti ellentmondásból azonban nem vonja le a következtetést. A szegény–gazdag ellentétpárt más levelekben is többször kiemeli (például 22., 28., 39., 48., 49., 50., 75., 99., 106., 160. lev.). Mikes polgári erkölcs- és társadalomszemlélete erőteljes társadalomkritikát eredményez, melynek fő tényezői a gazdagok, a nemesség bírálata, továbbá a feudális társadalom rendi tagozódása és a valóságos erkölcsi értékek közti ellentmondás felmutatása. Morális okokból ítéli el a nagyhatalmak érdekpolitikáját, s a lelki értékeket előbbre helyezi az anyagiaknál. Míg a hit kérdéseiben igaznak tartja a tapasztaláson kívül álló dolgokat, az élet mindennapi jelenségeiben a józan észre hagyatkozik. Feltétlen belenyugvását Isten rendelkezésébe a predestinációt túlhangsúlyozó janzenista szemléletmód is ösztönzi. Világképe a felvilágosodás küszöbére érkezett nemzedéké, amely már érvényesíti a rációt, de még nem fordítja a hit ellen.⁷ Gondolkodásának ez a sajátos kettőssége, a természeti és társadalmi jelenségek racionális magyarázatának hitelesítése az isteni mindenhatóság teológiai érvével a napi élettől távoli területeken is érvényesül.

A tapasztalat meghatározó szerepet játszik Mikes nemességbírálatainak alakításában is. A 64. levélben Bercsényi Miklós generális utolsó betegsége kapcsán például az emberi szenvedés okáról elmélkedik, s arra a következtetésre jut, hogy a betegség összefügg az ember életmódjával. Megállapítja, hogy a mértékletesen élő, nagyravágyástól, fősვნყսégtől, irigy-

⁷ Vö. Péter Dávidházi: *A Tribute to the Great Code. Voltaire's Lisbon Poem, Mikes's Letter CXCVIII and the Book of Job*, in Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, and Péter Pásztor (eds. /szerk.): *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective / Northrop Frye 100: Dunai távlatból*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014, 109–139.

ségtől nem gyötört szerzetesek és a munkás emberek között jóval több az egészséges öregember, mint az „urak” között. Bercsényi halálát követően M. Atilius Regulus római consul és L. Quinctius Cincinnatus ismert példázatait állítja szembe a generálissal; mindketten a maguk szegénysége mellett is kizárólag a hazájuk javát keresték. Levonja a következtetést:

boldognak mondhatni azt az időt, amelyben, a nagy urak csak éppen a baza hasznát keresték, és a melyben az emberek oly közönségesen éltenek, mert azt el mondhatni boldognak, mind lelki, mind testi képen, aki keveset kíván, és kevéssel bé éri, (68. lev., 120.)

A két antik példával Mikes azt emeli ki, hogy a közösség élén álló személyek erkölcsileg is a legértékesebbek közé tartoztak, s feladatuk elvégzése után ismét egyszerű tagjává váltak a társadalomnak. Az ember értékének legfőbb fokmérője nála a társadalom érdekében végzett hasznos tevékenység.

A morál kérdései Mikesnél szorosan összefonódnak a nemzeti önismeret, a műveltség kérdéseivel és a nevelésről egy évszázada folytatott diskurzussal. A művelődést és a műveletlenséget jelentős részben erkölcsi problémaként kezeli; felfogása ezen a téren közel áll Port-Royal gyakorlatias műveltségfelfogásához.⁸ Eszménye az érzelmi, praktikus és értelmi tekintetben egyaránt fejlett ember, aki beilleszkedik az univerzumba és hasznos tagja a közösségnek. Többször bírálja az elmaradott magyarországi és erdélyi művelődési viszonyokat, nevelési elveket; átfogó reformokat sürget, s egy korszerű, polgári művelődési program mellett foglal állást (például 27., 62. lev.). A vezetők műveletlenségét élesen elítéli:

egy tudatlan tanács ur, olyan egy országban, mint egy üres bordo a pinczében (62. lev., 109.)

⁸ Vö. Tüskés Gábor: *A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények*, CXIX. évf., 2015/2, 161–180, itt: 166–168.

Kora európai törekvéseivel összhangban külön felhívja a figyelmet a leányok és asszonyok oktatásának szükségességére. Fölismeri a polgári foglalkozások és a hasznos tudományok nemzetgazdasági szerepét, s az egyéni érdeket következetesen alárendeli a közösség, az ország hasznának. A nemzet fogalmához szorosan kötődik az anyanyelv; az ország, haza, szülőföld és anyanyelv nála elválaszthatatlanok egymástól.

A tanulás és művelődés eszméjével gyakran összekapcsolódik a munkának mint társadalmilag szükséges tevékenységnek a követelménye. Több levélben dicséri a dolgozó életmódot, a munkásember szorgalmát, s szembeállítja ezeket az urak és a gazdag ifjak mértéktelen, részeges, tunya, parazita életmódjával (4. lev.). A munka és a tanulás Mikes értékrendjében társadalmilag és erkölcsileg meghatározott fogalmak. A munka a mikesi életideál legfőbb tartalma, s a munka eredményében látja az élet legszebb ajándékát:

micsoda gyönyörűség pedig egy gazda embernek a maga ültetett gyümölcs fáit, és szőlőjét, gyümölcsösön látni, és fáradtságát, a természettől meg jutalmaztatni. (74. lev., 133.)

A moralisztika egy másik központi témáját, az alattvaló és az elöljáró viszonyát alaposan átgondolja, és saját tapasztalata alapján reálisan ábrázolja:

azt is hozá teszem, hogy akitől se adományt, se büntetést nem várnak, őt az engedelmeség sem egész, mert az embereket vagy a haszon keresés vagy a félelem vezéreli, ritkán a szeretet vagy a becsület, egy fellyeb valonak pedig nem lehet magának azzal igen bizelkedni hogy szeresék mindenek. Csak ajándékon, hogy ha tölle valamit nem várhatnak, mint én töllem, hogy nem várhatnak, avalo hogy mindenkör csak azon kel igyekezni, hogy az alattunk valok inkább szeresenek mint fellyenek. De azzal nem kel magunknak bizelkedni, hanem azt kel egy fellyeb valonak magában fel tenni, hogy kinek kinek a maga rendihez valo becsületit meg adgya. A maga hivatallyát ne az emberekért valo nézve kívánnya jól végben vinni, hanem az Istenért. És igen szeresse az igazságot. de ámbár mindeneket

... jól végben vigyen, is, hadgyaké szó nélkül? Nem; a tiszttségben lévőkre, mindenkor bal ítéletet szoktak tenni, de aki az igaz uton jár, van mivel vigasztalni magát. (117. lev., 295.)

Mikes morális értékrendje az eddigieket összegezve és továbbfejlesztve olyan ellentétpárokkal jellemezhető, mint pl. remény – reménytelenség; szeretet – szeretetlenség; békeség – nyughatatlanság; reális célok – nagyravágyás; megállapodottság – változás; jelenbéli bizonyosság – jövőbeli bizonytalanság; az ember hatalmában lévő – az ember hatalmában nem lévő; rend – rendtelenség, mértékletesség – mértéktelenség. Az értékrend központi helyén az istenhitben gyökerező reményelv áll:

Édes néném, mi még itt vagyunk. Itt is leszünk, de még nem tudjuk, itt is mit csinálunk, még itt el nem untuk magunkot. De igen közel vagyunk hozzája, mert mint hogy nem azért jöttünk ide, hogy itt sok időt töltsünk, és csak a drinápolyi szép sík mezőn vadászunk, hanem azért hogy bujdosásunknak végét szakasszuk; de a remétség igen igen kezd fagyni bennünk, a való hogy nagy hidegek is járnak, hideg házakban is lakunk, de ugyan csak abenniünk való meleg meg oltalmazná a fagyástól a remétséget, ha más nemzettel volna dolgunk. De mi lehet evilágon hidegeb való dolog, mint a törökel való dolog. (6. lev., 14–15.)

A remény meghatározó eleme azonban a politikai feltételrendszer, az előbbi az utóbbi függvényében alakul, s amikor a száműzetés véglegesnek bizonyul, az evilági reménytelenségben Mikes kezdi felfedezni a transzcendens reményt. A száműzetésbe kényszerült fejedelmi udvar belső életének leírása mögött fokozatosan kibontakozik a nagyobb politikai erők összjátéka. Rákóczi aszketikus rodostói életmódjának bemutatása egyben a korabeli arisztokrata életmód kritikája, s a fejedelem politikai feladatvállalásának, diplomáciai tevékenységének és kegyvesztettségének ábrázolásával a korabeli európai politikai erkölcs éles bírálóatát adja. Mikesnek tapasztalnia kellett, hogy a francia és különösen a török diplomácia

egészen más erkölcsi elvek alapján működik, mint Rákóczi politikája, s mindkét nagyhatalom diplomáciájában nagy szerepet játszik a színlelés és a megtévesztés. Két szemléletes példa, melyekben a két ország politikai erkölcsét ugyanazokkal a hasonlatokkal jellemzi:

a fejedelmek között lévő atyafiság és barátság, olyan mint a nád szál, ha jól vagyon dolgoz, mind az atyafiság, mind a barátság fent vagyon. Ha pedig rosszul vagyon, és reájok szorulsz; csak azt mondgyák, nescio vos. E már rajtunk bé tellyesedet, mivel orleans hertzegnek az urunk még egy levelét nem vette annyi sok szép igéreti után, leg kissebben dolgait ebben az országban a portán nem segítette. Illyen a fejedelmek barátsága, illyen reménség nélkül lehet hozzájuk folyamodni mind azoknak a kikre szükségek nincsen, és csak úgy bannak az emberel, valamint a tzitronnal, a melyből a levit ki facsarván azután elvetik, ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítottunk. (32. lev., 47.)

A fejdelem [t. i. Rákóczi József] 7dik a kalmakánynál volt audencián, a ki is egy paripát küldöt a fejdelem számára. Hasonlo képen mindenikünk alá is szépen fel öltöztetet lovakot, a sauz pasa jött a fejdelem után, és nagy pompával vitte a kalmakányhoz. Ót tsak kevés ideig lévén, egy nusztos mentét adata a fejdelemre, mi reánk pedig mindenikünkre egy kaftánt, és azután mindnyájan meg tsokolok az ő kalmakányi kezét, és viszá térénk hasonlo pompával, el kezdök a komédiát, mert it azt gondollyák. hogy mentöl nagyob betsületet tesznek nekünk, a német annál inkább megijed; én már másodsor látok illyen komédiát ebben azországban, a theatrumrol hogy szállunk le, meg lásuk gratiánus azt mondgya, hogy mihent a Czitrombol a levit ki facsarlyák, el vetik, és mikor az ember a csorgobol akar inya, meg hajol előtte, de azután hátat fordit néki. Ilyen a világ; (128. lev., 219.)

A mikesi erkölcs további fontos összetevője a szeretet. Ez egyrészt a keresztény értékrendből fakadó elvi követelmény, másrészt valóságos és fiktív érzelmek gyűjtőmedencéje. Rákóczi a keresztény fejdelem eszményét testesíti meg Mikes

számára, s az iránta érzett hűséges szeretet motiválja kitartását az emigrációban. Ez a szeretet azonban nem volt kritikátlan, s jellemző, hogy Mikes csak a fejedelem halála után beszél el egy esetet, amely kettejük kisebb összekülönbözését tanúsítja (121. lev., 213–214.). Mikes életének kiemelkedően fontos valósága a levélírás, s a néne fiktív alakjára vetíti ki legbensőbb érzelmeit. Házassági tervei az emigráció egyik korban hozzáillő nőtagjával szerény anyagi helyzete miatt kudarccal végződnek, s ettől kezdve a képzelt levelezőpartner felé fordul érzelmeivel.

Jelentős erkölcsi érték Mikes számára a békesség, amely egyszerre biztosítja a lélek belső és a száműzöttek közösségének külső harmóniáját. Mindkettőt fenyegeti azonban a rodostói telep néhány lakójának nyugtalansága, nagyravágyása és a bizonytalan utáni vágyódása. A következő idézet egyben tanúsítja Mikes különleges pszichológiai érzékenységét a száműzöttek erkölcsi, lelki problémáira. Először az emigrációban eltöltött idő haszontalanságáról elmélkedik, majd a közösséget pusztító okokat keresve így folytatja:

*de mi lehet ennek az oka, nem egyéb, hanem a nyughatatlan-
ság, és a nagyra vágyódás. Felinek sincsen esziben az ország
jova, de mindenik tele torokal kiálttya a szabadságot, mert na-
gyob része csak az ujság és a változás után fut, a jövődöt meg
nem gondollya, se a jelen valo joval nem tud élni, se meg nem
tudgya becsülni, hanem a jövődöbéli bizontalan jó után subajt.
a melyet, vagy lehetetlen el érni, vagy pediglen az a jó azért
tettzik jonak hogy nincsen hatalmunkban, és hogy csak a nyug-
hatatlan elmétöl származik; ettöl vagyon hogy soha az ember
nem lehet boldogá, mert soba sem becsüli a maga állapottyát, se
azt a mit bir; hanem aztot, amit nem birbat, a bizontalanért a
bizonyost semminek tarttya, és a nyughatatlan nagyra vágyodo
elme mindenkor arra ingerli, hogy jobban volna ót ahol nincsen,
(85. lev., 155.)*

Kíméletlen őszinteséggel tárja fel az emigrációs udvari élet belső bajait, s keményen ostorozza az elégedetlenkedő nemeseket:

ugy tettzik, hogy a bujdosoknak jobban kellene élni, mint sem az otthon lako testvér atyafiaknak, de még eddig, mind ellenkezőt tapasztaltam, sőt még mentől inkább fogyunk, annál inkább szaporodik az irigység és az egyenetlenség. E mindenkor így volt, szomorúan látom, hogy így is lesz. Mind örökkön, örökké. [ ] ha rajtam állot volna, régen meg égettetem volna őket, mert ugyan is mit keresnek közöttünk, egy állapotban vagyunk. Egyik úgy badta el jóságát, mint a másik, itt tiszttségeket jóságokat nem osztogatnak, az északi szelet és a déli szelet, mindeniknek egyaránt osztogattyák. (96. lev., 175–176.)

Embersége azonban fölébe emeli egyéni sérelmeinek, s a száműzetéssel együtt járó lelki és erkölcsi válságban végig kitart Rákóczi mellett. Tudatában van annak, hogy jószágit Rákóczihoz való hűsége következtében veszítette el, mégis túlteszi magát az anyagi bajokon:

a mi urunknak pedig természete a, hogy kéretlen nem ad, annyi esztendőktől fogvást hogy szolgálom, soha semmit nem kértem, édes néném már el nem kezdem, egy erdélyi nemes emberhez a nem illik a ki jobban szereti szükségben lenni, mint sem kérni, az én hivatalom a, hogy szolgállyam hiven, és badgyam az Istenre a többit egy erdélyi nemes ember felől nem lehet nagyobb gyalázatot mondani mint azt, hogy az adomért szolgál. (22. lev., 33.)

A mikesi morál nem független a mindennapi élet külső rendezettségétől sem. Ennek biztosítéka a Rákóczi által bevezetett napirend, amely tagolja az időt, a viszonylagos biztonság képzetét kelti, lehetővé teszi a magánéletet, s Mikesnek elegendő időt hagy a rendszeres irodalmi tevékenységre. Az írás az ő számára alapvető béke- és biztonságteremtő tényező, mely módot ad a lelki valóság folyamatos feltárására és a fiktív kommunikációra. Az idő megfelelő kihasználásával, szellemi kezelésével és ellenőrzésével egyfajta belső szabadságot valósít meg a kényszerű feltételek között. A rendezettség jelentősége különösen nyilvánvalóvá válik, amikor a fejedelem fia, Rákóczi József megérkezésével beköszöntő rendetlenség

hirtelen felborítja a száműzöttek bevált életformáját. Mikes itt minden moralitás alapjául a rendet nevezi meg:

Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban, mint bertok a tsikban, vigasztalásunkra vártuk, ezt az ifju fejedelmet de szomorúságunkra jött, a szép rend tartást amelyet az atya szabot volt közöttünk, és a melyet oly igen igyekezet anyi esztendök alatt meg tartani, és meg tartatni velünk, mind holtig; azt a fia harmad nap alatt fel fordította; és annak el rontásán kezdé el az itt való életét, úgy anyira hogy olyan kevés idő alatt abban a keresztyényi, és fejdelemhez illendő rend tartásban csak egy kis fotocska sem marada meg, minden el töröltetett, és csak a nagy rendeletlenségnek ködgye szállotta meg a házunkot, (124. lev., 215.)

A levelekből az erények és vétkek differenciált rendszere rajzolódik ki, melyre csupán néhány további példát idézek. Egyaránt fontos erény Mikes számára a barátság, az ígéretek megtartása, az adakozás, a hűség és a becsület:

de hogy vagyon a, hogy mi még egyszersem haragudtunk meg egymásra, mert azt mondgyák, hogy a barátságban egy kis veszekedés olyan jó, mint az étekben abors. Mind azon által édes néném, hadgyuk el az olyan borsolást, és éllünk egyeségben, mert én a csendes barátságot szeretem, a macskákhoz illik, a morgolodo barátság, (90. lev., 162.)

mi szép dolog, mikor az embernek minden gazdagsága csak egy ágy, egy kis láda, és egy asztal. Láttya kéd, mind ezek nem adnak nagy gondot, mikor pedig sokja vagyon, a gond is nagyobb, mit tehetünk rolla, hogy többem nincsen, tizen is vannak itt olyanok, a kiknek fél annyi idő sem kel a készületre. Édes néném, akik bujdosó fejedelmet szolgálják, hogy lehetne azoknak valamijek, a valo hogy kivált mi néküink a ketten hárman, kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne, de azt el halgatom miért nincsen az erdélyi vér, nem az adoméért szolgál, hanem a becsületért, ha egy kis haláadatlanyságal fizetnek is, azt nem tekinti, (34. lev., 51.)

Másfelől ugyanilyen határozott, de jóval szelídebb hangot használ, amikor a vétkeket szemlélteti. Ezek közé sorolja például a kevélységet, a bosszúállást, a mértéktelenséget és az elhamarkodottságot:

Filipus [...] Nagy Sandor apja [...] valamely várat szálla meg, az alatt egy kevély görög a táborára érkezik, és kéréte a királyt, hogy fogadná bé szolgálattáára, mivel olyan nyilas volna hogy a madarat reptiben le lövi, a király talám akkor nem lévén jó kedvibe, az felelé reá, hogy nem volna szüksége a vadászra, hanem katonára, a görög sokat álitván maga felöl a válaszon fel indula, és ugyan azon estve, a várba bé szökék, fel tévén magában a boszu állást, egy nehány nap mulva a király meg kerülé a várat, de szerentsétlenségire közeleb mene a várhoz mint sem kellett volna, a mint pedig a várat vizsgálná, a várbol nyilal az szemit meg lövik, mikor pedig a nyilat a szemiböl ki buzták volna, irást látának rajta, e vala reája írva. A filep jobb szemére, ugy is volt, mert a jobb szemén volt a lövés, a király, és mindnyájan által láták hogy a nyilas ember lötte meg boszu állásbol, a kevélység, és a boszu állás, mit nem okoznak, (205. lev., 297–298.)

a mértékletes ital segíti ami édes egészségünket, azt tarttyák hogy egy ebéd felet négyszer innya elég. Az elsöt, mi magunkért, a másodikát jó akaróinkért, abarmadikát a vigasságért, és a negyediket az ellenséginkért. Eztet nem tarttyák a mi édes tündér hazánkban. (104. lev., 193.)

A levélgyűjtemény végül jelentős mértékben hozzájárul a moralisztika egy további nagy témájához, a nőikkel és a házassággal kapcsolatos diskurzushoz.⁹ Mikes szinte kifogyhatatlan a nőikkel kapcsolatos különféle reflexiókból és történetekből; ezek egyik részét közvetlen környezetéből, másik részét olvasmányjaiból meríti. A történetek gyakran a házaseslet jól ismert visszasságait szemléltetik, mint többek között a gyanakvást és

⁹ Vö. Mészáros Kálmán: *Az asszonyi szépség dicsérete*. Mikes és az „öbesterne”, in *Író a száműzetésben*, 42–47.

a féltékenységet (például 66. lev.). A nők megítélésében feltűnően kiegyensúlyozott, a dicséret és a bírálólat nagyjából azonos mértékű, s többnyire csupán közvetett módon jut kifejezésre. A nemekről való reális gondolkodását mutatja a következő kijelentés:

látom én azt, hogy az asszonyok is meg okosodnak idővel. Tegyük oda még a férfiakot is, azoknak is szükségeket vagy arra, hogy az idő legyen mesterek. (172. lev., 261.)

A nyílt nődicséret egy alkalommal öntudatos patriotizmussal kapcsolódik össze:

egy erdélyi asszony, nem éré annyit mint tiz Magyar országai. a rosa többet éré a koronál, a nap fényeseb a holdnál, mikor Magyar országon fogyatkozás vagy a napban, csak egy erdélyi asszonyt vigyenek oda, annak szépsége elég fényeséget ádd. (32. lev., 47–48.)

Több történetet beszél el a nők szeretetéről és hűségéről (Caritas Romana = Cimon és Péro, 52. lev, Kleopátra, 96. lev.), bátorságáról (az elrabolt ifjút jegyese férfiruhába öltözve kiszabadítja a török fogságból, 77. lev.) és találékonyságáról a szerelemben (Eginhard és Emma, 103. és 200. lev.). Másfelől ugyancsak történetekkel szemlélteti a női hiúságot (Bercsényiné fekete orra, 22. lev.), kegyetlenséget (a nápolyi királyné megfojtja férjét, 53. lev.) és nagyravágyást (V. Károly igazságtevése az elsőségért vetélkedő brüsszeli asszonyok között, 94. lev.). Hangvétele a nőkkel kapcsolatban túlnyomórészt játékos, évődő jellegű, s a szellemes nőbírálólat gyakran más diskurzusokkal összefüggésben jelenik meg. Csak ironikusan dolgozza fel az asszonypapság és a gyónás anekdotikus témáját, amely a középkorig nyúlik vissza, s Rabelais-nál is megtalálható:

micsoda szép idő volna az, a mikor az asszonyokat fel emelnék a papságra, bezzeg akor volna jó idő, akor látnánk uj rend tartásokat, ob már is örülök annak az időnek, mint ha abban volnék, már előre el látom hogy a nagy böjtből igen kicsidet

csinálnának, vagy talám ki törölnék a kalendáriumból, és annyi idővel meg boszabitanák a fársángot, úgy hogy, mikor most hat hét a fársáng, akkor tizen három lenne, oh' boldog idő, a hetedik szenttség, akkor az első helyre tétetnék, oh' szerencsés idő, az elválasztás akkor könnyű volna, és csak egy dologra vigyáznának, nem úgy mint most. Oh kedves idő! Hát mit mondgyak a gyónásról, mert nem tudok ítéletet tenni felölle. Ha el törölnéké vagy sem, mind azon által ha jól meg gondolom, hogy az aszszonyok szeretnek mindent meg tudni, azt ítélhetem, hogy talám meg hadnák, és hogy a penitentzia rövideb volna, de oh mely hosszú volna agyontatás, mert oly papné keziben akadhatnék, aki mindent meg akarván tudni. Száz kérdéseket tenne, aki még a gondolatokat is meg akarná tudni, de meg ellenben könnyű penitentiát adna, oh édes néném mint várom azt az időt, de talám sokáig kel várnom, és addig el is temetnek, azután aszszonyoméék, ha soha papok nem lesznek sem bánom, (58. lev., 97.)

Összegezve: Mikes Kelemen egy neosztoikus és janzenista eszmékkel színezett, keresztény-humanista világkép alapján álló, toleráns, világi-rationális-gáláns szemléletű, európai látókörű moralista volt. Egyetemes emberi nézőpontból, de mindig hazájára is tekintve fejtette ki nézeteit. Műve eredeti kísérlet a keresztény ember, az udvari ember és a polgár erkölcsiségének összehangolására. Az irodalmi levél műfaját az ön-ábrázolás személyes formájává tette, művészilag megújította, s ezzel hatásos, reprezentatív kifejezést talált elképzeléseinek.